

У. І. КУЛКОВІЧ

Мінск, Беларускі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт

СЛОВЫ-ІМІТАТЫВЫ З ГУКАПЕРАЙМАЛЬНЫМ КОРАНЕМ
У МОВЕ ТВОРАЎ УЛАДЗІМІРА КАРАТКЕВІЧА

Мы жывём у свеце гукаў, якія нясуць чалавеку неабмежаваную інфармацыю пра свет не толькі жывой, але і нежывой прыроды. У маўленчай практыцы існуюць словы, пры дапамозе якіх і перадаецца гукавая палітра, што акружае чалавека. Наяўнасць такіх слоў у мове сведчыць пра багацце мовы, вызначае яе годнасць, самастойнасць, на што звяртаў увагу ў сваіх працах адзін з вядомых даследчыкаў Л. Шчэрба. У прыватнасці, ён указваў на тры фактары, якія прадвызначаюць самастойнасць і непаўторнасць лобой асобнай літаратурнай мовы: 1) слоўнікавае багацце, наяўнасць розных сродкаў выражэння як для агульных, так і для прыватных паняццяў; 2) багацце сінанімікі, бо менавіта сінанімічныя рады ўтвараюць сістэму адценняў аднаго і таго ж паняцця; 3) ступень унутранай складанасці сродкаў выражэння, іншымі словамі, магчымасць выражаць рознабаковыя адценні думак і пачуццяў [8, с. 121–122]. Успрымаць гук, у адрозненне, скажам, ад колеру, значна складаней. Колер прадмета мы, як правіла, можам назіраць на працягу больш ці менш доўгага часу, часта нават без абмежавання гэтага перыяду. “Мы даволі лёгка запамінаем фарбы, – піша І. Кулікова, – і зрокавае ўяўленне колеру няцяжка выклікаць, назваўшы адпаведнае слова. Таму моўныя сродкі абазначэння колеру, даступныя не толькі розуму, але і пачуццю, валодаюць вельмі вялікімі выяўленчымі магчымасцямі” [5, с. 10]. Гэтыя фактары і прадвызначаюць актуальнасць вывучэння лексіка-семантычнай групы слоў-імітатываў у нацыянальным мовазнаўстве.

Гук чалавекам успрымаецца часцей за ўсё на працягу абмежаванага часу. Усё гэта абумоўлівае адносную суб’ектыўнасць слыхавых адчуванняў, сведчыць пра моўнае чутцё не толькі пісьменніка, але і ўсяго народа, спецыфіку ўспрымання імі адпаведных гукаў у канкрэтным літаратурным творы, характар асацыятыўных сувязей, якія пры гэтым узнікаюць.

Ніводзін паэт або майстар мастацкай прозы незалежна ад манеры яго творчасці, тэматыкі і жанру, калі хоча быць аб’ектыўным, праўдзівым, не можа абысціся без ужывання слоў-гукаабазначэнняў, г. зн. слоў, якія не проста маюць гукавую абалонку, але і самі абазначаюць розныя гукі. Прычынай таму ўнікальнасць саміх гукаў, што, як вядома, выступаюць своеасаблівымі сігналамі разнастайных з’яў аб’ектыўнай рэчаіснасці, якія пасцігаюцца чалавекам праз слых.

Задачы матэрыялу – акрэсліць паняцце “імітатывая лексіка” і ўстанавіць групы ключавых слоў-імітатываў паводле крыніц утварэння

гукаў нежывой прыроды, якія найбольш часта выкарыстоўвае Уладзімір Караткевіч у сваіх творах. Крыніцамі фактычнага матэрыялу для аналізу лексікі, якая абазначае гукі нежывой прыроды, паслужылі аповесць “Сівая легенда”, апавяданні і казкі, змешчаныя ў другім томе Збору твораў у васьмі тамах пісьменніка [3], які, паводле прызнання літаратуразнаўцаў, “валодаў бездакорным мастацкім густам, глыбока і грунтоўна ведаў як айчынную, так і сусветную гісторыю і культуру” [1, с. 160], меў непаўторны і дзівосны талент, здольнасць бачыць ідэальнае і гарманічнае ў чалавеку, жыцці і прыродзе [9].

Пад тэрмінам “гукаперайманне” ў навуковай літаратуры разумеюць умоўную імітацыю гукаў з навакольнага асяроддзя фанетычнымі сродкамі нацыянальнай мовы. Гукапераймальнымі ж словамі прынята лічыць самастойныя словы, адрозныя ад выклічнікаў, якія ўзнаўляюць голасам або тэхнічнымі сродкамі прыроднае гучанне (напрыклад, *мяў-мяў, ку-ку*). Да гукаперайманняў адносяцца таксама словы, якія ўтварыліся шляхам такой перадачы (*квакаць, грукат*). У мовазнаўчай літаратуры існуе вялікая колькасць тэрмінаў, якія выкарыстоўваюцца для абазначэння гэтай цікавай і незвычайнай групы лексічных адзінак. Сярод іх “словы-гукаабазначэнні”, “вобразныя словы”, “гукаперайманні”, “ідэафоны”, “гукапераймальныя словы”, “словы-імітатывы”, “мімемы” (ад грэчаскага *mimēmai* – перайманне), “анаматопы”, “фонасемантычныя маргіналіі” і інш.

Паняцце “імітатывая лексіка” значна шырэйшае за паняцце “гукаперайманне”. Словы-імітатывы – гэта адзінкі, у саставе якіх маюцца гукапераймальныя, гукавыяўленчыя і гукасімвалічныя каранёвыя марфемы. “Мімемы-імітатывы, – пісаў Г. Е. Карнілаў, – перадаюць не толькі і не столькі гучанне аб’ектаў знешняга і ўнутранага свету, колькі рытміку дзеянняў, рухаў і станаў, уключаючы і імітацыю адсутнасці тых ці іншых уласцівасцей і якасцей. У сувязі з гэтым агульнапрыняты тэрмін гукаперайманне не перадае істотнага ўсяго кола даследаваных з’яў, а, наадварот, адводзіць у бок ілжывага і павярхоўнага разумення моўнай імітацыі, якая быццам бы заключаецца толькі ў перадачы з дапамогай маўленчай артыкуляцыі розных гучанняў” [4, с. 46]. На падставе менавіта гэтага тэзіса, сфармуляванага адным з першых даследчыкаў імітатываў лексікі, да слоў-імітатываў мы будзем адносіць дзве вялікія групы лексем. Першую групу будуць складаць уласна гукаперайманні, для якіх у большасці выпадкаў характэрны паўторы. Сярод іх: 1) гукапераймальныя словы, якія імітуюць галасы птушак: *ку-ку, кра-кра, чык-чырык, ку-ка-ра-ку*; 2) словы, якія імітуюць галасы жывёл: *хру-хру, му-у – му-у, гаў-гаў, мяў-мяў, бе-е-е*; 3) словы, якія імітуюць розныя гукі, што не належаць жывым істотам: *тук-тук, дзінь-дзінь, цік-так* і інш.; 4) дзеяслоўныя выклічнікі (у вучэбнай літаратуры яны называюцца яшчэ формамі дзеяслова

ультрамгненнага віду) тыпу *хлоп-хлоп, трах-трах, шлёп-шлёп*, у тым ліку словы тыпу *бац-бац, бух-бух, бом-бом* і інш. Ва ўсіх прыведзеных прыкладах само гучанне слова падказвае прыметную адзнаку таго, што гэтым словам пазначана.

Другую вялікую групу слоў-імітатываў беларускай мовы складаюць лексічныя адзінікі (дзеясловы, назоўнікі, прыслоўі), у саставе якіх маецца гукапераймальны карань, нягледзячы на тое, што гукапераймальны характар падобных слоў праяўляецца менш ярка за кошт шматлікіх афіксаў і флексій, якія прымыкаюць да гукапераймальнага караня. У аснову класіфікацыі такіх слоў пакладзена, як правіла, крыніца гучання. На падставе гэтага ўсе яны, паводле класіфікацыі Г. В. Гарбанеўскай, падзяляюцца на тры групы: 1) імітатыўная лексіка, якая абазначае гукі прыроды, утвораныя ветрам, дажджом, бурай, громам і г. д.; 2) словы-імітатывы, якія абазначаюць гукі, што ўтвараюцца рознымі прадметамі, а таксама машынамі, апаратамі: *гудок, лязг, тарыхцець, хрусцець* і г. д.; 3) словы-імітатывы, якія абазначаюць гукі, утвораныя чалавекам і жывёламі, тыпу *піск, мыкаць, шыкаць* і г. д. [2].

Акрамя ўказання на крыніцу гучання, для слоў-імітатываў характэрны і іншыя прыкметы, напрыклад інтэнсіўнасць, працягласць. Гэта з'яўляецца яшчэ адным пацвярджэннем таго, што ў значэнні слова адлюстравана не толькі з'ява, але і паняцце аб якой-небудзь яго вядучай якасці ці ўласцівасці. Менавіта такая імітатыўная лексіка шырока выкарыстоўваецца ў беларускай мастацкай літаратуры (асабліва дзіцячай), а таксама ў беларускім фальклоры (казках, загадках, прыказках, прымаўках). Гукапераймальныя ж словы таксама актыўна выкарыстоўваюцца носьбітамі беларускай мовы і ў сферы асабістых зносін. Вялікае значэнне мае імітатыўная лексіка для публіцыстычнага стылю і для рэкламных тэкстаў. Шырока распаўсюджана яна і ў прозе Уладзіміра Караткевіча.

Зразумела, ступень выкарыстання слоў-гукаабазначэнняў у тэксце будзе рознай у кожнага канкрэтнага аўтара. Так, напрыклад, паводле назіранняў даследчыкаў, у трылогіі Якуба Коласа "На ростанях" "пануе цішыня ў прыродзе, але калі ёсць гукі, то яны... маркотныя або таямнічыя, як лес..." [7, с. 255]. У прозе В. Быкава ўсё наадварот: вайна падаецца як стыхія ці стыхійнае бедства. "Апісанне бою ўспрымаецца і зрокам, і слыхам: нібыта мы пабылі ў месцы грознай навальніцы – гэтаму садзейнічаюць не толькі зрокавыя і слыхавыя эпітэты ці такога ж роду параўнанні і метафары, але і асанансы з алітарацияй («грымнула», «наўкола зашчоўкала, задзігала, завьыла», «не вытрымала вогненнага грукату»)» [6, с. 190].

Паводле крыніц утварэння гукаў выяўленыя словы-імітатывы з твораў У. Караткевіча можна аб'яднаць у тры групы. Да першай адносяцца

словы, якія перадаюць гучанне прыродных з'яў; да другой – словы, якія перадаюць гучанне флары; да трэцяй – словы, звязаныя з перадачай на пісьме гукаў воднай стыхіі. Апісанне гучання менавіта гэтых аб'ектаў абумоўлена тэматыкай і праблематыкай аналізаваных твораў, жаданнем аўтара паказаць Беларусь: *А ў напева Бана-Жвірбы чуўся начны прыбой ліп на раздарожжы, спеў верасу над капытамі баявых коней, песні каханья ў заранцы, шлоях азёрных хваль, крык вадзянога бугая ў дрыве і павіст ветру ў байніцах разбураных вежаў – усё тое, што ёсць наш край* [3, с. 482].

Паводле колькасных паказчыкаў група слоў-імітатываў для перадачы гучання беларускай прыроды ў творах У. Караткевіча нешматлікая. Намі выяўлена ў другім томе 36 такіх адзінак: назоўнікі *булькаценне, звон, патрэсканне, павіст, рык, спеў, трэск, усплёск, шлоях, шум*; дзеясловы *выць, грукатаць, звінецць, клекатаць, пазвоньваць, размаўляць, цурчаць, шалясцець, шапацець, шастаць, шоргаць, шумець, шуснуць, шыпець*, і прыметнікі *шыпучы, звонкі*. Сярод назоўнікаў тры словы з'яўляюцца вытворнымі ад дзеясловаў (*звінецць* → *звон*, *шалясцець* → *шлоях*, *шумець* → *шум*). Перавага дзеяслоўных формаў сведчыць пра дынамізм Караткевічавых твораў, хуткія змены падзей і станаў у іх.

Самымі частотнымі ў творах У. Караткевіча з'яўляюцца словы з гукамі [ш], [з], [с']: *шумець, шум, шыпець, звон, спеў*. Гэта асабліва сведчыць пра тое, што пісьменнік, як і Янка Купала, падбірае словы-гукаабазначэнні не толькі па прынцеце іх семантычнай адпаведнасці вобразнаму ўяўленню, але і з улікам таго, у якой ступені іх гукавы састаў нагадвае гукі, характэрныя для адлюстраванай з'явы рэчаіснасці.

Усе імітатывы, ужытыя У. Караткевічам, з'яўляюцца мнагазначнымі. Большасць з іх ужываецца аўтарам у сваім прамым намінацыйным значэнні. Аднак своеасаблівае светаўспрыманне і разуменне рэчаіснасці дасягаецца аўтарам з дапамогай слоў, ужытых у пераносным значэнні. Часцей за ўсё У. Караткевіч карыстаецца такім вобразным сродкам, як адухаўленне – надзяленне рысамі жывых істот неадушаўлёных прадметаў. Так, вецер, хвалі, вада ў прааналізаваных творах надзяляюцца рысамі звяроў, птушак, хатніх жывёл: *завьлі вятры; хваля прамчалася з гарматным рыкам; маці слухала спеў вады*.

Адзінкавым з'яўляецца выпадак выкарыстання У. Караткевічам такога вобразнага сродку, як увасабленне, або персаніфікацыя, калі неадушаўлёным прадметам і з'явам надаюцца ўласцівасці і рысы чалавека. У сказе *А сагома між тым размаўляла з дажджом* [3, с. 181] дзеясловам *размаўляць* 'весці размову, гутарку; гаварыць з кім-н.' аўтар перадае гучанне дажджу, які ўяўляецца чытачу чалавекам.

Караткевічавы словы-імітатывы, якія маюць дачыненне да нежывой прыроды, звязаны ў самым агульным плане з такімі трыма паняццямі,

як “гучаць”, “суправаджацца гукамі” і “ствараць гук”. З прааналізаваных лексем выяўлены толькі дзве адзінкі, якія ўжываюцца аўтарам у дачыненні да ўсіх трох груп назоўнікаў, што з’яўляюцца крыніцамі ўтварэння гукаў, – *звон і шлах*.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Верабей, А. Л. Уладзімір Караткевіч / А. Л. Верабей // Беларускія пісьменнікі : бібліягр. слоўн. У 6 т. Т. 3. Івашыні – Кучар / Ін-т літ. імя Я. Купалы АН Рэсп. Беларусь, Беларус. Энцыкл. ; пад рэд. А. В. Мальдзіса ; рэдкал.: І. Э. Багдановіч [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1994. – С. 159–161.
2. Горбаневская, Г. В. Слова-звукообозначения в художественной прозе / Г. В. Горбаневская // Рус. речь. – 1982. – № 1. – С. 73–78.
3. Караткевіч, У. Збор твораў. У 8 т. Т. 2. Аповесці, апавяданні, казкі / У. Караткевіч. – Мінск : Маст. літ., 1988. – 511 с.
4. Корнилов, Г. Е. Имитативы в чувашском языке / Г. Е. Корнилов. – Чебоксары, 1984. – 291 с.
5. Куликова, И. С. Две цветные картины мира / И. С. Куликова // Рус. речь. – 1971. – № 3. – С. 10–17.
6. Мова сучаснай беларускай мастацкай літаратуры : манаграфія / М. В. Абабурка [і інш.]. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2005. – 248 с.
7. Шамякіна, А. Колер і гук у трылогіі Якуба Коласа “На ростанях” / А. Шамякіна // Каласавіны : матэрыялы навук. канф., прысвеч. 120-годдзю з дня нараджэння нар. паэта Беларусі Якуба Коласа “Творчая спадчына Якуба Коласа ў кантэксце сучаснага літаратурнага працэсу”. – Мінск : Дзярж. літ.-мемар. музей Якуба Коласа, 2003. – С. 252–258.
8. Щерба, Л. В. Избранные работы по русскому языку / Л. В. Щерба ; ред. М. И. Матусевич ; Акад. наук СССР, Отд-ние лит. и яз. – М. : Учпедгиз, 1957. – 188 с.
9. Якавенка, Н. У вечнай песні жывучы / Н. Якавенка // ЛіМ. – 2006. – 17 сак. – С. 6.

Л. В. ЛЕВАНЦЭВІЧ

Брэст, Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна

ПАНЯЦЦЕ БЕЗЭКВІВАЛЕНТНАСЦІ Ў НАВУКОВАЙ ЛІТАРАТУРЫ

Для абазначэння паняцця безэквівалентнасці ў навуковай літаратуры па лінгвакультуралогіі існуюць наступныя тэрміны: безэквівалентная лексіка, экзатычная лексіка, экзатызмы, варварызмы, лакалізмы, этнаграфізмы, этналексемы, этнакультурная лексіка, этнакультурнаўчыная лексіка, словы з нулявым эквівалентам, лакуны, фонавая лексіка, рэаліі і інш. Названыя паняцці аб’ядноўвае нацыянальная, гістарычная, мясцовая, побытавая афарбоўка, адсутнасць адпаведнікаў у іншай мове. Большасць з названых тэрмінаў набліжаецца да аднаго са значэнняў, закладзеных у тэрміне “рэалія”. Напрыклад, тэрмін “лакалізм” набліжаецца да дыялектызмаў, абласной лексікі, а “экзатызм” акцэнтуюе ўвагу на прадметах